

ПРОТИСТОЯННЯ ДВОХ ДОМІНУЮЧИХ КОНЦЕПЦІЙ БЕЗПЕКИ, МІЖ ЯКИМИ ІСНУЄ УКРАЇНА

**ЛИСЕНКО Сергій Олександрович - доктор юридичних наук, професор, ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», завідувач кафедри правознавства Східноукраїнського інституту, м. Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7050-5536>
DOI 10.32782/LAW.UA.2020.3.20**

Стаття посвячена аналізу двох домінуючих в сучасному світі концепцій безпеки. Ураховуючи тривалу біполярність світу, обумовлену домінуванням Ордынської та Вестфальської концепцій безпеки, постає питання про місце України в цій системі координат.

В процесі дослідження здійснено історичний аналіз виникнення, формування та поширення двох, альтернативних концепцій безпеки, характерних для країн з різною моделлю управління. Розглядаючи причини дезинтеграції Київського державства в XI-XIII століттях, автор підтримує позицію, згідно якої напад хана Бат'я стало лише одним з факторів падіння державності. Ключовими ж факторами руйнування Київського державства стали внутрішня боротьба князів та падіння торговельного шляху «із варяг в греки».

Обґрунтовано, що Росія, яку ми знаємо, була заснована не в 862 році запрошенням варягів на правління, не в 988 році хрещенням Русі, не Ярославом Мудрим і не Володимиром Мономахом, а в XV столітті, як спадкоємиця державства Чингісхана, і в подальшому поширила своє вплив на території обломків цієї імперії.

Вияснено, що Росія і Китай, ураховуючи географічне і геополітичне положення, і особливості історичного процесу, адаптували і творчо допрацювали ордынську концепцію безпеки, присущу

державству Чингісхана. Натомість, західноєвропейські країни, а потім і США, сформували концепцію безпеки, засновану на принципах, закладених Вестфальською системою в XVII столітті.

Виділено основні ознаки Ордынської концепції безпеки (за Г. Чхартішвілі), заснованої на жорсткій централізації сакральності особистості правителя і домінуванні привілеїв над правами. Приведено ключові ознаки Вестфальської концепції (за Г. Кіссінджером), заснованої на балансі сил, плюралізмі позицій і прав національних держав на самобутність. За думкою автора, історично Європа навчилася розуміти власну багатополірність, як запоруку досягнення балансу сил, а Росія з Китаєм формували свою геополітичну модель в процесі конкуренції за ресурси на великій території, з досить умовно фіктивними межами. Наразі дві системи існують в умовах «рівноваги Неша».

Окреме уваження приділено необхідності формування в Україні такої концепції безпеки, яка повинна враховувати дві означені світові концепції і бути орієнтованою на захист інтересів нашої держави в конкуруючому біполярному світі.

Ключові слова: безпека, концепція безпеки, історія, Вестфальська система, Ордынська система, рівновага Неша (Nash equilibrium), Росія, Європа, США.

Обґрунтування актуальності теми дослідження

Навколишній світ стрімко та постійно змінюється. Ми стали свідками переходу від індустріальної ери до інформаційної. Але незважаючи на постійну еволюцію людської думки, окремих організації та всього суспільства, протягом останніх ста років залишається дещо незмінне – наш світ, у тій чи іншій мірі, залишається біполярним. У нашому розумінні це означає, що концепції адміністрування суспільної безпеки залишаються увесь час незмінними і, зазвичай, вони зводяться до одного з двох ключових видів, які постійно конкурують одне з одним. Одні проповідують союз багатьох рівних членів, які стоять один за одного, створюючи власну систему безпеки, із розподілом прав та обов'язків, у відповідності від обраних повноважень. Другі стоять на принципах індивідуалізму та абсолютизму в управлінні, протиставляючи собі всіх інших та сповідуючи підкорення спільників своїй особистій думці, причому, незважаючи на наявність власних інтересів та пояснюючи це тим, що будь-яка стороння думка буде шкідливою для загальної безпеки.

Одночасно з постійним протистоянням між собою, протягом кількох віків ці дві концепції випробовуються на витривалість загальносвітовими негараздами, такими як світові війни або теперішня пандемія COVID-19. При цьому, вони по-своєму долають вказані небезпеки, слабшаючи та зміцнюючись одночасно, одна відносно іншої, але продовжують співіснувати протягом дуже тривалого терміну. Окремі ж суспільства, які є прихильниками тієї чи іншої концепції безпеки, протистоять одне одному в точках зіткнення як безпосередньо географічними кордонами, так і власними інтересами. Саме в такій точці, і географічно і стратегічно опинилась українська земля. Народ український усю свою історію був заручником такої «серединної» ситуації, і навіть здобуття визнаної всім Світом незалежності та прийняття власної Конституції [1], що закріпила суверенітет нашої держави, не поліпшило наш геополітичний стан.

Саме необхідність пошуку шляхів та методів посилення позицій України в геополі-

тичному просторі й обумовлює актуальність дослідження двох домінуючих у сучасному світі концепцій безпеки та місця України в їх протистоянні.

Аналіз досліджень та публікацій з цієї тематики

Вітчизняні дослідники як Є. Воронкова, А. Гольцов, С. Забродін, Є. Магда, А. Потіха, М. Шульга

Проблематиці безпеки, в геополітичному контексті, присвячували численні праці такі зарубіжні дослідники, як З. Бзежинський, Д. Джаред, Г. Кісінджер, Д. Уезерфорд, Г. Чхартишвілі та інші.

Проте, саме в українському науковому середовищі, лишається актуальною потреба узагальнення сучасних особливостей конкуренції двох ключових концепцій безпеки, зокрема – у контексті ролі України в геополітичному протистоянні.

Метою дослідження виступає аналіз особливостей двох домінуючих у світі концепцій безпеки та їх впливу на Україну.

Основний зміст дослідження

Наявна в сучасному світі біполярність породжує чимало питань. У чому полягає природа постійної біполярності? Чому протягом відомої нам історії не вдалося примирити ці два світи? Яким буде світ та його безпека в майбутньому? Якою буде подальша доля України? На ці та кілька інших запитань ми спробуємо знайти зрозумілі відповіді. Але спочатку варто визначити змістовне наповнення цих двох концепцій світової безпеки, які умовно можна назвати Вестфальською і Ординською, та ключові риси відмінності однієї від іншої.

Відомо, що підхід до концепції забезпечення безпеки залежить від властивостей управління та розподілу влади в суспільстві. Природа управління та влади витікає з визнання батьківської та сімейної влади. Починаючи з античних часів до середини ХІХ ст., усі мислителі вбачали в родині початкове суспільство, своєрідну «базову клітину» подальшого суспільства. У батьківській владі вбачали першу форму управління, основу для всіх інших. «Сім'я - це природне суспіль-

ство», – писав Аристотель. «Найдавніше з усіх товариств і єдине з них природне – це сім'я» - стверджував Руссо, а Луї Габріель Амбруаз де Бональд зазначав: «Суспільство спочатку було сім'єю, а потім державою» [2; 3].

Більшість дослідників сходиться в позиції, відповідно до якої перші суспільства, в прадавні часи формувалися внаслідок об'єднання кількох родин. Об'єднання, що склалися з декількох родин і мали на меті взаємне обслуговування не тільки короткочасних, але й довготривалих потреб, ставали першими селищами.

Приблизно в ті прадавні часи й почалось роздвоєння підходів до влади та управління. І хоча воно тоді ще не набуло рис роздвоєння концепцій безпеки, про яке піде мова далі, коріння цього роздвоєння спільні, адже вони витікають з самої природи влади. В одних народів ми знаходимо дійсну присутність, а в інших – сліди присутності двох різних персонажів, які співпадають із нашим поняттям керівника, а в ті часи – лідера, монарха. Перший персонаж, по суті, є жерцем, який вчиняє публічні обряди, консолідує національні сили і думки. А другий є військовим вождем, який у разі необхідності очолює походи, керує суспільними силами для підтримання безпеки.

Вождя неодмінно визнають хорошим суддею в тих аспектах, що стосуються небезпеки або сприятливого моменту. На його вимогу збирається рада, але він лише людина серед людей. І щоб бути більш значним, набути нового, надлюдського статусу, йому треба до своєї функції управління додати функцію, яка має релігійний, сакральний тобто ідеологічний характер. Лише тоді військовий лідер стане тим, у кого сконцентрована стародавня магічна сила, функція священнодійства.

Натомість роль релігійного лідера, жерця, нерозривно пов'язана з численними обмеженнями та самообмеженнями. Він скутий численними строгими табу, на нього накладаються обмеження в їжі, обмеження в інформації, обмеження в спілкуванні. І хоча його образ оточений поклонінням, сама особа, будучи справді заступником і цілителем,

є радше бранцем і жертвою своєї містичної ролі, аніж одноосібним правителем.

Ключовим історичним моментом є своєрідне поєднання цих двох персонажів. Адже коли релігійним саном заволодіває військовий лідер, він присвоює переваги магічного положення, характерні для жерця, без прийняття його сакральних обмежень. І саме Монархи постають як фактор кристалізації міфологічного процесу, який збирає вірування і ріднить богів для окремих товариств. При цьому грецьке або римське суспільство, від яких бере свій початок демократичне європейське суспільство, і взагалі – західна цивілізація, недостатньо велике й дуже різномірне, а водночас – не достатньо релігійно налаштоване, щоб монархи знайшли в ньому духовну зброю, яка гарантуватиме їм безпеку [4].

Як і інші країни світу, в той чи інший час історії, українська держава сформувалася з протодержавних утворень на просторах від Чорного моря до білоруських лісів, від Дону до Карпат. Сьогодні можна довго дискутувати про більш пізні чи більш ранні утворення України як самостійної держави, але фактично вона займала ту географічну позицію, яку займає сьогодні, протягом всієї відомої нам історії. Історична ж відмінність полягає лише в тому, що змінювались назви держави та її повелителі. І саме своєму геополітичному розташуванню Україна може завдячувати своїми негараздами. Адже саме «серединним» місцезнаходженням між цими концепціями безпеки волелюбної Європи та дикого Степу вона може пояснити свої численні коливання від однієї крайності до іншої. І якщо для Європи Україна й досі постає своєрідним захисним буфером від нащадків монголів, то для останніх вона є певним плацдармом для самоствердження та коридором до Європи.

Для більш детального аналізу ситуації варто звернути увагу на інші державні утворення, що історично оточували Україну, увесь час впливаючи на її безпеку. Відомо, що з півночі та сходу розташована російська земля, із півдня – Туреччина із мусульманським світом, а західні кордони межують із Європейським Союзом. У принципі, схожа картина завжди спостерігалась протягом

століть. І Україну завжди відносили то до однієї сторони, то до іншої.

У процесі аналізу історичних подій, перш за все, слід забути глибоко вкорінені, але хибні уявлення про те, що нинішня російська держава бере початок з варязьких, візантійських і київських (тобто – українських) коренів. Подібна діагностика російської державності, на наше переконання, повністю помилкова. І найбільш вдало зобразив цю думку письменник Григорій Чхартішвілі у своєму творі «Історія російської держави». Серед іншого, Г. Чхартішвілі писав, що Росія, яку ми знаємо, була заснована не в 862 році запрошенням варягів на правління, не в 988 році хрещенням Русі, не Ярославом Мудрим і не Володимиром Мономахом, який був наступником царгородського кесаря [5]. Автор спростовує ще одну розповсюджену оману, відповідно до якої давньокіївська держава була зруйнована монголо-татарською навалою, а потім знову відновилося [5]. Хан Батий не мав жодного відношення до краху Київської Русі, оскільки вона розвалилася задовго до 1237 року. І якщо вести мову про зовнішню агресію, то вона мала місце ще у другій половині XI століття, коли половецькі орди завдали Києву дві важкі військових поразки, спочатку в 1067-му, а згодом – в 1093-му році. Після цього колишню могутність уже не вдалося відновити. Остаточно ж велику східноєвропейську державу підірвав занепад торгового шляху «із варяг у греки», на обслуговуванні якого, власне, і розвинулася початкова українська держава. До XII століття виникли більш зручні маршрути візантійсько-європейської торгівлі, до того ж сама Візантія дуже ослабла й занепадала [5]. Таким чином, крах Київської держави був обумовлений рядом зовнішніх факторів та внутрішніх протиріч.

Київ перестав бути столицею єдиної держави після жахливого розгрому, якому в 1169 році його піддав князь північно-східних земель Андрій Боголюбський. На час же монгольської навали, яку часто звинувачують в усіх бідах, єдина держава вже розпалася на безліч середніх і дрібних князівств. Протягом двох з гаком століть на землях нинішньої України жодної цілісної держа-

ви не існувало. Згодом же на наших землях кристалізувалися дві різні моделі державного розвитку: монархічно-аристократична литовська і, в середині XIV століття, московська, що була підвладна Орді та значною мірою імітувала її державний устрій.

З цієї останньої моделі згодом і народилося російська держава, з її концепцією безпеки, явно відмінною від всього того, що відбувалося у IX-XII століттях під владою Києва. Тому роками народження сучасної російської моделі державності та її безпеки, слід вважати 1478-1480 роки, коли московське князівство формально вийшло з татарського підданства і остаточно підкорило Новгородську республіку.

Становлення Російської держави прямо пов'язано з постаттю московського князя Івана III (1462-1505). Саме цей діяч, якому вчені і белетристи чомусь приділяють значно менше уваги, ніж, наприклад, Івану Грозному, Петру Першому чи навіть іншим, почати зовсім миттєвим правителям, на кшталт Бориса Годунова або Павла Першого, поза всяким сумнівом є головним персонажем російської історії. Саме Іван III заклав фундамент, який визначив архітектурні параметри майбутнього російської держави, і зробив це так ґрунтовно, що протягом століть, аж до наших часів, ніхто всерйоз змінити цю основу і не зміг. Хоча, за минулі п'ять століть верхні поверхи цієї будівлі неодноразово перебудовувалися [5].

Для того щоб зрозуміти логічні принципи основ даної концепції безпеки, потрібно уявити себе на місці великого князя Івана Васильовича, який, зійшовши на престол у 1462 році, повинен був вирішити задачу безпеки наданої йому держави. На той момент росіяни давно забули, що таке державна незалежність, втім, наукою державного будівництва вони і не володіли, а досвід Київської Русі їм уже давно не подобався. Отож запозичувати технології державного будівництва Іван міг тільки у сусідів, а тут особливого вибору не було. На Заході все було похмуро. Майбутні європейські держави – Франція, Англія, Іспанія, Німеччина, Італія ще не пройшли через період об'єднання і були розірвані внутрішніми розбратами. Польсько-литовський союз після першого

енергійного підйому, що призвів до Грюнвальдської перемоги (1410), ослаб і переживав важку кризу. Колишній зразок для наслідування, Візантійська імперія нещодавно згинула під натиском турецьких мусульман.

Зате поруч існувала Орда, внутрішній механізм якої Іван III чудово знав, оскільки Русь була частиною татарської держави протягом двохсот з гаком років. Московські правителі, власне, і звеличилися, порівняно з іншими князями, лише за рахунок гарних відносин з татарами, виступаючи в ролі розпорядників, призначених стежити за збором ординського данини. Згодом ці злодійкуваті та брехливі прикажчики, у яких значна частина господарських грошей прилипала до рук, стали багатшими і могутнішими за самих ханів, проте за звичкою, дивилися на них знизу вгору і, як це часто буває у слуг, мріяли жити так само, як їх пани, тобто – на ординський манер.

Тобто культурно і політично Іван Васильович був набагато ближчим до татарів, ніж до європейців. При дворі його батька Василя Темного існувала мода на все ординське, московські вельможі одягалися по-татарськи, голили голови по-татарськи, а татарська мова була мовою світського спілкування, як у майбутні часи французька. Найбільш надійними помічниками великого князя були татарські принци і мурзи, що перейшли на службу до багатого московського двору. Символічно, що головна регалія російського самодержавства, так звана «шапка Мономаха», не має жодного відношення до візантійського імператора Мономаха, а була надіслана в подарунок з Орди, ймовірно – від Хана Узбека вірному васалу Івану Калиті.

Історія з шапкою Мономаха виразно передає справжню суть російської влади. Оголошуючи себе наступницею великої Візантії, фактично вона буде спадкоємицею великої Чингисханії, прагнучи поширитися на всю територію колишньої монгольської імперії. Як відомо, до початку XX століття, коли в зону російського впливу потрапила частина сучасного Китаю, це їй майже вдалося.

Що ж представляє із себе ординська модель безпеки, взята на озброєння Іваном III? Забігаючи наперед, відзначимо, що ця

система вдало працювала в сусідстві з роздробленою середньовічною Європою і слабким Степом, проте виявилася архаїчною і малоефективною в умовах культурної, ідеологічної, технічної, наукової, промислової і соціальної революції, що почалася з Відродження і потім усе більш набирала обертів, так що Росії постійно доводилося наздоганяти Європу і не встигати за нею.

Григорій Чхартішвілі чітко виділяє вісім основних ознак концепції безпеки, яку російська держава взяла для зразка і які є генетично ординськими.

1. Ординська концепція безпеки і управління жорстко централізована. Усі більш-менш важливі рішення – адміністративні, економічні, культурно-політичні, ідеологічні – приймаються в центрі або повинні бути ним санкціоновані. З одного боку, такий порядок спрощує і прискорює мобілізаційні механізми, що не раз допомагали в моменти тяжких загроз – воєн, епідемій і катастрофічних неврожаїв. Але з іншого – сповільнювала адміністрування. Іншими словами, подібна централізованість корисна в кризових ситуаціях, але шкідлива в нормальній обстановці.

2. Особистість носія верховної влади сакральна. Схилання перед вищою владою добре забезпечує стабільну політику та безпеку. Держава такого типу менше схильна до всякого роду внутрішніх потрясінь і це, зрозуміло, є корисним. Однак, у вознесінні правителя на недосягну висоту є і серйозні ризики, оскільки це жива людина, здатна помилятися. При необмеженій владі будь-яка особиста слабкість правителя, його фізичне або психічне нездоров'я здатні привести країну до катастрофи.

3. Воля правителя є вищою за будь-які закони. Держава може на словах проголосувати верховенство закону, але насправді всі зобов'язані схилитися перед рішенням правителя. Так само Орда знала і шанувала закон Великої Яси, однак управлялася не його нормами, а ханськими указами. Стан нинішньої російської судової системи слухняно штампує будь-які рішення путінської влади, і це аж ніяк не є нововведенням. Навпаки, це є поверненням до шістнадцятого

століття, коли грізний цар судив підданих не за буквою закону, а за власним бажанням.

4. Ординська держава завжди воєнізована. Дана особливість концепції проявляється не тільки в неодмінній могутності Збройних сил і переважанні військових витрат над усіма іншими статтями бюджету, а й у відповідному принципі цивільного управління. Накази не обговорюються, а виконуються. Колегіальність відсутня або слабо розвинена. Представники адміністрації несуть відповідальність за свої помилки не перед суспільством, а виключно перед начальством, правитель не відповідає ні перед ким і недосяжний для будь-якої критики [5].

5. Вищою цінністю концепції безпеки є сама держава. Не держава захищає інтереси народу, а народ захищає інтереси держави. Взагалі особиста несвобода і безправ'я жителів – важлива умова Ординської концепції безпеки, інакше вона просто не змогла б функціонувати. Всі жителі держави, від верху до низу, вважаються на державній службі, як це заповідав ще Чингісхан.

6. Замість системи особистих прав існує ієрархія особистих привілеїв. Різниця між правами і привілеями полягає в тому, що перші є чимось природним і невід'ємним, позбутися їх можна лише за скоєний злочин і за вироком суду. Другі надаються владою і так само можуть бути відібрані. Обсяг і якість привілеїв залежить від близькості їх користувача до вершини владної піраміди. Цей принцип надає структурі Ординської концепції безпеки кращу керованість, адже всякий чиновник знає, що його благополуччя цілком залежить від лояльності правителя.

7. Гіпертрофовану важливість має таємна поліція. Вона підкоряється безпосередньо правителю і контролює, а зазвичай і дублює, діяльність всієї вертикалі влади. За відсутності колегіальності і громадського контролю за роботою всіх рівнів державного апарату у верховної влади, власне, і немає іншої можливості отримувати достовірну інформацію про те, що відбувається в країні і запобігати всілякі невдоволення. Чингісхан, геній імперського будівництва, спирався на «чорний туман»: контингент охоронців, наділених особливими повноваженнями, які часто використовувалися як чиновники осо-

бливих доручень. Російські правителі теж постійно відтворювали аналогічні структури, які допомагали їм тримати країну під контролем. Ось такими були Опричний корпус Івана Грозного, шпигунське відомство Семена Годунова – «правого вуха» Бориса, Преображенський наказ Петра Першого, Таємна канцелярія, Охоронне відділення, НКВД, КДБ і так аж до нинішнього ФСБ [5].

8. На завершення, така концепція безпеки не може існувати без відчуття якоїсь вищої мети. Сакральність влади, заснованої на несвободі і примусі, повинна виправдовуватися ще більш священним завданням, заради якого народ зобов'язаний миритися з усіма стражданнями. Для підтримки цього ритуального вогню важливу роль виконує державна ідеологія. У Чингісхана був проєкт створення всесвітньої, від океану до океану, імперії, яка керувалася б єдиною волею, була б гармонійна, справедлива і безпечна для жителів. У російській монархії існував ідеал «Третього Риму» – такої собі всесвітньої імперії, осіненої світлом Православ'я і керованої російським царем. Розуміли важливість високої мети і більшовики, вони будували комунізм, свій «рай на Землі». Зараз ми спостерігаємо ідею глобального захисту російських громадян від усіх на світі і реанімацію Радянського Союзу, для чого масово видаються російські паспорти і застосовуються гібридні військові конфлікти [6].

З восьми зазначених основ Ординської концепції безпеки головною, безумовно, є перша: тотальна централізація. В ординській імперії ідея централізації була доведена до кристалічної стрункости. По ланцюжку вниз спускалися всі прийняті в ставці рішення. Прояв якої б то не було ініціативи у зворотному напрямку був немислимий [6].

Успіх такої концепції безпеки був забезпечений тільки тому, що світ сходу був влаштований простіше, він був пустелею із суворим кліматом або тайгою, по якій бродили лихі люди, а принцип жорсткої субординації непогано працював. За часів, коли суперечки між націями вирішувалися силою зброї, ординська держава майже завжди виявлялася сильнішою від держав, влаштованих більш м'яким чином. Між іншим, у

XIX-му столітті вона навіть взяла гору над наймогутнішою в Європі, військовою, але не «ординською» імперією Наполеона Бонапарта.

Російська політика завжди дотримувалася ритму Ординський концепції, причому так тривало протягом багатьох століть. І в підсумку, держави, що дотримувалися цієї концепції безпеки, такі як Китай, Росія або Індія, розкинулися на території, що охоплює майже кожен клімат і кожен культуру на планеті. Час від часу експансія цих народів припинялася через необхідність залагодити внутрішні конфлікти і видозмінити структури відповідно до масштабів та планів. І хоча від Петра Першого до Володимира Путіна обставини змінювалися, проте ритм концепції безпеки залишався категорично незмінним.

Тепер перемістимо нашу увагу на захід, щоб зрозуміти відмінність принципів протилежної концепції безпеки, яка неодмінно виникла на привабливих та багатих землях із комфортним кліматом серед людей, які цінували свої привілеї. Численні релігійні і політичні конфлікти в Центральній Європі досягли кульмінації в Тридцятирічну війну 1618-1648 років. У цьому глобальному погромі змішалися всі можливі суперечності головних населених пунктів. У результаті Центральна Європа втратила майже чверть населення – через війни, хвороби і голод.

Тоді виснажені супротивники зустрілися в регіоні під назвою Вестфалія, щоб домовитися про сукупність заходів, покликаних зупинити кровопролиття. У підсумку вийшло так, що Європа вперше прийняла звичні умови сучасної для неї концепції безпеки – впровадження різноманітності політичних одиниць, жодна з яких не володіє міццю, достатньою для того, щоб перемогти всіх інших. Усі учасники процесу почали прагнути знайти якісь нейтральні правила, що регулюють поведінку і пом'якшують конфлікти.

Генрі Кісінджер стверджував, що Вестфальський мир слід трактувати як практичне наближення до реальності. Концепція безпеки західного світу, яку автор називає Вестфальською, теж має кілька принципів.

1. Визнається лише співіснування незалежних держав, які утримуються від втру-

чання у внутрішні справи одна одної і зіставляють власні амбіції і амбіції інших з принципом загальної рівноваги влади.

2. Ніяке одноосібне домагання на володіння істиною, ніяке універсальне правило не могло саме запанувати в Європі. Замість цього кожна держава обзавелося суверенітетом на своїй території.

3. Кожна окрема держава погоджувалася визнавати внутрішні структури і релігійні переконання сусідів як життєві реалії і утримувалася від заперечування їх статусу.

4. Подібний баланс сил, для забезпечення безпеки відтепер розглядався як природний і бажаний, а тому амбіції правителів виступали противагою один одному, обмежуючи масштаби конфліктів. У цьому сенсі зусилля європейців з гасіння їх загальноєвропейського протистояння сприяли формуванню і послужили прототипом теперішньої Вестфальської концепції безпеки, заснованої на різноманітності і стримуванні [7].

На далекому Сході картина є менш зрозумілою, але правителям там керувати значно краще. По-перше, тому, що там сильніше підкреслюється їх релігійна функція, а по-друге – за допомогою стрімкості їх територіальної експансії. Будь-який раз, коли численне товариство завойовується малою кочовою нацією, її монарху надається величезний шанс для встановлення абсолютизму. У скореному населенні, в епоху, коли ще зовсім не сформоване національне почуття, він знаходить необхідну йому підтримку проти верхівки суспільства, у той час як всередині громади він міг розраховувати тільки на слабку підтримку черні.

На протилежному кінці євразійського материка Китай створив власну, ієрархічну і теоретично універсальну, концепцію безпеки, також по ординському принципу, але з собою в її центрі. Китай, з китайської точки зору, повинен керувати світом, перш за все викликаючи благоговіння інших товариств своєю культурною пишністю і економічним достатком, залучати ці інші суспільства у відносини, які, при належному управлінні, здатні привести до мети – досягнення піднесеної гармонії.

Якщо розглядати простір між Європою та Китаєм, необхідно відзначити перевагу

на цій території схожих до Ординської концепції безпеки, одну з яких запропонував іслам, з мрією про односібне, санкціоноване Аллахом правління, що єднає та примирює світ.

У ході аналізу природи та особливостей двох ключових концепцій безпеки виникає логічне запитання – чому ж з часом не перемогла якась одна з двох абсолютно різних концепцій, поглинувши ще у середньовічні часи іншу? Певно, причини ховаються в природних явищах і людському факторі, у тому числі – середовищі проживання [8].

Одним з таких факторів є чума, яка в середньовіччі не тільки ізолювала Європу, а й відрізала татар від Персії і Русі, залишивши їх з Китаєм та Індією. Татари, що правили в Персії, більше не могли отримувати товари. Золота Сім'я в Китаї не могла отримати свою частку данини з Русі або з Персії. Зруйнувалася взаємопов'язана система власності. Чума спустошила країну, деморалізувала населення і, обірвавши торгівлю, обмін даниною, зруйнувала систему безпеки її первинного джерела доходів. Якщо протягом майже ста років татари використовували свої взаємні матеріальні інтереси для подолання політичної роздробленості, то чума знищила цю єдність, і складна система управління зруйнувалася. Ординська концепція безпеки імперії татар залежала від швидкого і постійного пересування людей, товарів та інформації усюди по території імперії. Без цих зв'язків, не було вже ніякої імперії. Лише уламки Орди залишилися розвиватися на успадкованих землях, наслідуючи відому їм концепцію безпеки [8].

Аналізуючи минуле, помітно, що європейські імперії забезпечували своє панування, в основному, за допомогою більш досконалої військової структури і культурної привабливості. Китай за ординської моделі навпаки, в значній мірі спирався на ефективний бюрократичний апарат, керуючи імперією і зміцнюючи свою безпеку за рахунок сильно розвиненого почуття культурної вищості. Британці, так само як іспанці, голландці і французи, забезпечували собі перевагу в міру того, як їх ідеологія слідувала за розвитком їх торгівлі. Їх контроль також підтримувався більш досконалою військо-

вою структурою і культурним самоствердженням [8].

Отже, Європа поступово привчалася розцінювати власну багатополярність, як запоруку досягнення балансу сил, а Росія з Китаєм вивчали практику геополітики в суворій школі Степу, де безліч кочових орд змагалося за ресурси на великій території, з украй рідко фіксованими межами.

Згідно з Вестфальською концепцією безпеки, європейські державні діячі ототожнювали безпеку з балансом сил і обмеженнями на застосування насильства. Ординський же історичний досвід показував, що будь-яке обмеження влади веде до катастрофи. Наприклад, нездатність Росії домінувати над найближчими околицями обернулася одного разу трагічним Смутним часом.

Вестфальський мир трактував міжнародну концепцію безпеки як складний механізм стримувань і противаг. Спадкоємці Орди ставилися до нього як до вічного змагання прав і свобод, причому Росія прагнула розширювати свої межі на кожному етапі її життя до абсолютного максимуму матеріальних ресурсів. Наприклад, саме тому Нащокін, міністр царя Олексія Михайловича, у відповідь на прохання сформулювати поняття зовнішньої політики Росії дав у середині сімнадцятого століття просту відповідь: «На державні справи личить уявні очеса спрямовувати сумлінну і обраним людям до розширення держави з усіх боків, а це є справа одного Посольського наказу» [4].

Згаданий процес розширення перетворився згодом у їх національну концепцію безпеки і забезпечив поширення скромного князівства Московського по Євразії, результатом чого стала територіально найбільша у світі імперія, а некваплива і, здається, нездоланна експансія тривала аж до 1917 року.

Стара Вестфальська угода, історично створена державами Європи, перетворилася в елемент концепції безпеки від зовнішніх сил. Сьогоднішній Північноатлантичний альянс забезпечує базу для регулярних консультацій США і Європи і служить опорою в просуванні спільної концепції безпеки. По суті, у цей час Вестфальська концепція безпеки перестала визначатися суто

європейськими домовленостями. Спочатку вона була елементом системи стримування СРСР по всьому світу, перш за все за рахунок ядерного потенціалу Сполучених Штатів. Потім виступила противагою підйому мусульманських країн, які стали проповідувати свій варіант Ординської концепції безпеки.

Після шоку двох руйнівних воєн західноєвропейські країни зіткнулися зі зміною геополітичної перспективи і з викликом своєї історичній ідентичності. Традиційна Вестфальська концепція безпеки ґрунтувалася на рівності всіх учасників процесу. Кожен жертвував часткою своєї влади, звичайно – в міру своїх можливостей, заради спільної і в цілому обмеженої мети, тобто – безпеки. Наприклад, організація Північноатлантичного договору, об'єднуючи збройні сили союзників у загальну структуру, спиралася багато в чому на американську військову міць, особливо – з урахуванням ядерного потенціалу США.

Серед усіх, подібних між собою, ординських концепцій безпеки Азійського континенту китайська відрізняється найбільш давньою традицією, найбільш чітким формулюванням і якнайдалі відстоїть від вестфальських принципів. До того ж, Китай здійснив найбільш тривалу і складну подорож в історії, від стародавньої цивілізації до класичної імперії, потім – до комуністичного режиму і, нарешті, до сучасної держави. Безумовно, в подальшому ця концепція серйозно вплине на людство в цілому.

З моменту виникнення держави як політичної одиниці в 221 році до нашої ери і до початку двадцятого століття концепція безпеки Китаю сприймалася місцевими елітами настільки очевидно, що в китайській мові навіть не було слова, що позначає це явище. Відповідно до прийнятої ним Ординської концепції, Китай бачив себе єдиною, в деякому сенсі, суверенною державою у світі. Його імператор сприймався як фігура космічних масштабів, що з'єднує людське і божественне. Його володіннями був зовсім не Китай, але «Вся Піднебесна», де Китай виступав саме як центр цивілізації, така центральна держава, що надихає і веде за собою решту людства [8].

Поряд із традиційним та прямим протистоянням між двома концепціями побудови безпеки, існують і такі серйозні відносини, як ринкова конкуренція, гонка озброєнь, забруднення навколишнього середовища, вибори, торгівля та інше. Наприклад, суспільства, що конкурують, при прийнятті рішень повинні озиратися на дії своїх супротивників.

Іншим, показовим прикладом є гонка озброєнь між Радянським блоком і НАТО в 1950-1990-х роках. Протягом майже півстоліття дві великі країни, які керували цими блоками – США та Радянський Союз, витрачали купу ресурсів на озброєння, не відстаючи один від одного [9]. Не довіряючи одна одній, вони продовжували виробляти зброю і ніхто від цього не вигравав. Виявилося, що, маючи кілька можливих шляхів подолання багатовікового конфлікту, дві світові концепції безпеки обирали не найбільш вигідні для них шляхи подолання непорозуміння.

Якщо говорити мовою математичного аналізу, то таке непорозуміння двох світів та їх концепцій безпеки можна пояснити за допомогою Рівноваги Неша. Автор згоден, що, діючи окремо, раціонально і розумно за власними уподобаннями, спільноти отримують достатні для них результати. Однак, це не найкращі результати для них. Завжди існує більш прийнятний для всіх варіант виходу із криз.

Напевно, кожен із супротивників, коли ухвалював рішення, міркував тільки про власні інтереси. Очевидно, що взаємна недовіра одного до іншого не дозволяла реалізуватися ситуації, коли кожен виграє більшу користь. До того ж, протистояння не дозволяє сторонам отримати достовірної інформації від опонента, з огляду на небезпеку бути обдуреним. Такий результат і називається Рівновагою Неша.

Рівновага Джона Неша (Nash equilibrium) – визначається як така комбінація стратегій і їх вигравів, при якій жоден із супротивників не може покращити свій виграш, змінивши свою стратегію, якщо при цьому інші учасники своїх стратегій не змінюють. Вона існує в ситуаціях, у яких супротивники діють незалежно один від одного і не можуть

об'єднуватися і координувати свої дії. Доступними до нашої теми словами, Рівновага Неша – це таке положення сторін, коли концепція безпеки кожного супротивника є найкращою реакцією на концепції інших і жодному супротивнику не вигідно окремо змінювати свою концепцію. Рівновага Неша – це не найкращий результат з усіх можливих, але в ситуації, коли «кожен сам за себе», це оптимальний результат, тому що таким чином зводяться до мінімуму ризики і втрати кожної сторони, які могли б мати місце в ситуації, коли інший супротивник вирішить обдурити або зрадити вже після досягнення певних домовленостей [10].

Для української концепції безпеки, яка повинна враховувати дві визначені нами світові концепції, між якими вимушена існувати, слід сприймати Рівновагу Неша, як стійку рівновагу. Головним супротивникам вигідно її зберігати, оскільки будь-яка зміна погіршить їхнє становище, а це відобразиться на українській безпеці. Але якщо у відносинах між сторонами з'являється співпраця, Рівновага Неша перестає бути рівноважною, тому що з'являється можливість досягти значно кращого результату для обох сторін. Проте, це не означає, що такий результат буде кращим для України, яка завжди опиняється на межі впливу різних інтересів та протистоянь на геополітичній мапі Світу.

Рівновага Неша описує ситуацію, коли жоден з учасників конфлікту не може збільшити свою перемогу, якщо змінить своє рішення в односторонньому порядку, а інші нічого не змінять у своїй стратегії. Неш показав, що в будь-якому протистоянні з двома або більше учасниками така ситуація можлива. І, звичайно, описав це математично. Рівновага Неша показує, що кожен супротивник може виграти більше, якщо між сторонами будуть існувати співробітництво, довіра і чесність, і кожен учасник, роблячи краще для інших, поліпшить для себе [10].

Україна, як серединний простір на політичній євразійській території, є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає охороняти Європу від всієї Азії. Без України Росія перестає бути євразійською імперією [9]. Без України Росія все ще може боротися за

імперський статус, але тоді вона стає азійською державою і, швидше за все, буде втягнута у виснажливі конфлікти із Середньою Азією, яка активно підіймає голову. Китай, схоже, також заперечив би будь-якого роду реставрацію російського домінування над Середньою Азією, з огляду на його зростаючий інтерес до держав цього регіону, які відносно недавно здобули незалежність.

Якщо Москві вдасться захопити українські території з її 40-мільйонним населенням і великими ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія автоматично знову отримає ресурс перетворитися на потужну імперську державу, що розкинулося б і в Європі, і в Азії [9]. Втрата ж Україною незалежності мала б негайні наслідки для Центральної Європи, трансформувавши тепер Польщу в геополітичний буфер на східних рубежах об'єднаної Європи, замість України.

Більше того, поява незалежної держави України в 1991 році не тільки змусила всіх росіян переосмислити характер їх власної політичної і етнічної приналежності, але і позначила велику геополітичну невдачу Російської політики ординського зразку. Зречення від більш ніж 300-річної імперської історії означало втрату потенційно багатой індустріальної і сільськогосподарської економіки і 40 мільйонів людей, етнічно і релігійно найбільш тісно пов'язаних з росіянами, які здатні були перетворити Росію в дійсно велику і впевнену в собі імперську державу.

Незалежність України також позбавила Росію її домінуючого положення на Чорному морі, де Одеса служила життєво-важливим портом для торгівлі з країнами Середземномор'я і всього світу в цілому.

В іншому ж регіоні Євразії, незважаючи на обмежені територіальні масштаби і незначне за чисельністю населення, Азербайджан з його величезними енергетичними ресурсами також у плані безпеки має ключове значення. Це скарб, який містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії. Власну безпеку держав Середньої Азії можна розглядати як практично безглузде поняття, якщо Азербайджан буде повністю підпорядкований московському конт-

ролю Ординської концепції безпеки. Власні і вельми значні нафтові ресурси Азербайджану можуть також бути підпорядковані контролю Росії, якщо незалежність цієї країни виявиться анульованою.

Незалежний Азербайджан, орієнтований на Вестфальську концепцію безпеки, через нафтопроводи, які не проходять через контрольовану Росією територію, також стає великою магістраллю для доступу передових і енергоспоживаючих економік до енергетично багатих республік Середньої Азії. Майбутнє Азербайджану і Середньої Азії майже тією ж мірою, як і у випадку України, принципово залежить від того, який вплив буде на нього надавати Ординська концепція безпеки.

Навіть без Прибалтійських республік і Польщі Росія, зберігши контроль над Україною, могла б все ж спробувати не втратити місце лідера в Євразії, всередині якої Москва змогла б підпорядкувати своїй волі неслов'янські народи південного і південно-східного регіонів колишнього Радянського Союзу. Більше того, беручи до уваги зниження рівня народжуваності в Росії і буквально вибух народжуваності в республіках Середньої Азії, будь-яка нова євразійська держава, що базується виключно на владі Росії, без України, неминуче з кожним роком буде ставати все менш європейською і все більш азійською.

Втрата Росією свого чільного місця на Балтійському морі повторилася і на Чорному морі, і не тільки через отримання Україною незалежності, але також ще і тому, що нові незалежні держави Кавказу – Грузія, Вірменія та Азербайджан - посилюють можливість Туреччини по відновленню одного разу втраченого впливу в цьому регіоні. До 1991 року Чорне море було відправною точкою Росії в плані проєкції своєї військово-морської могутності на регіон Середземномор'я. Однак, уже до середини 90-х років Росія залишилася із невеликою береговою смугою Чорного моря і з невирішеним спірним питанням з Україною, щодо права на базування в Криму залишків радянського Чорноморського флоту. Їй залишалося з явним роздратуванням спостерігати за проведенням спільних, України з

НАТО, військово-морських десантних маневрів, а також за зростанням ролі Туреччини в регіоні Чорного моря. Що, в кінцевому підсумку, призвело до розхитування влади в Україні та захоплення Криму.

Усе більша схильність США надавати високий пріоритет американо-українським відносинам і допомагати Україні зберегти свою недавно виборену національну свободу розглядається багатьма в Москві як політика, націлена на життєво важливі для Росії інтереси, пов'язані з Ординською концепцією безпеки [11]. У результаті геополітичні та історичні сумніви Росії щодо самостійного статусу України прямо зіткнулися з точкою зору США, де владна еліта переконана в тому, що ординська Росія не може бути демократичною, а демократична Росія – перестане бути ординською імперією.

Висновки

Наразі доведено, що у світі домінуючими є дві концепції безпеки, які автор назвав – Вестфальська та Ординська. Стратегічне партнерство між цими двома концепціями безпеки є ілюзорним. Оскільки Росія, як представниця другої наразі є занадто відстаючою і надто вже спустошеною в результаті комуністичного правління, щоб бути життєздатним рівноправним партнером Сполучених Штатів. Тому єдиною загрозою рівновазі у світі є Китай і ризик застосування Росією свого ядерного потенціалу з одночасним нехтуванням своїми людськими ресурсами.

Основною розбіжністю двох концепцій безпеки та причиною їх постійної конкуренції є їх корінна відмінність. Перша Вестфальська концепція спрямована назовні, на захист власних громадян, на більше зміцнення зовнішньої безпеки. Можна сказати, що вона обумовлена прагненням показувати свою силу, щоб зовнішні вороги боялися на неї напасти. Друга Ординська концепція безпеки спрямована всередину. Її мета – створити напругу і єдине переконання всередині країни про «зовнішнього ворога», що дозволяє швидко мобілізувати свої сили. Крім цього, завдяки страху і напрузі власного населення, легко здійснювати захист і безпеку територій, які лишаються «за залізною завісою».

Україні ж своє унікальне геополітичне становище варто послідовно використовувати для побудови власної концепції безпеки, з врахуванням свого попереднього, переважно негативного досвіду у відносинах з сусідами.

Використана література

1. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. с. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Аристотель. Метафізика. Фоліо, 2020. 300с.
3. Руссо Жан-Жак. Вибрані трактати. Фоліо, 2018. 603с.
4. Де Жувенель Бертран. Влада, природа її зростання. ІРІСЕН. Думка, 2011. 546с.
5. Чхартишвілі Григорій. Аристоніомія. М. Захаров, 2012. 544с.
6. Уезерфорд Джек. Чингісхан та народження сучасного світу. КоЛібри, 2018. 384с.
7. Кісінджер Генрі. Світовий порядок. Видавництво АСТ, 2015. 512с.
8. Даймонд Джаред. Зброя, мікроби та сталь. Видавництво АСТ, 2012, 720с.
9. Бжезинський Збігнєв. Велика шахова дошка. Видавництво АСТ, 2018, 256с.
10. Nash Jon. Noncooperative games. Prinseton University Library Special Collection, USA, 1950, 27р.
11. Потіха А. Відносини України та США на сучасному етапі в оцінках політиків і експертів. Україна: події, факти, коментарі, 2018. № 3, с. 27-33.

Serhii Lysenko

CONFRONTATION OF TWO DOMINANT SECURITY CONCEPTS, BETWEEN WHICH UKRAINE

The article is devoted to the analysis of two dominant security concepts in the modern world. Given the long bipolarity of the world, due to the dominance of the Horde and Westphalian concepts of security, the question arises about the place of Ukraine in this coordinate system.

In the process of research, a historical analysis of the emergence, formation and dissemination of two,

alternative concepts of security, which are characteristic of countries with different governance models. Considering the reasons for the disintegration of the Kyiv state in the XI-XIII centuries, the author supports the position that the invasion of Khan Batu became only one of the factors in the decline of statehood. The key factors in the destruction of the Kiev state were the internal struggle of the princes and the decline of the trade route "from the Vikings to the Greeks."

It is substantiated that Russia as we know it was founded not in 862 by the invitation of the Vikings to rule, not in 988 by the baptism of Russia, not by Yaroslav the Wise and not by Vladimir Monomakh, but in the fifteenth century as the successor to Genghis Khan and further expanded its influence. territory of the wreckage of this empire.

It was found that Russia and China, given the geographical and geopolitical situation and the peculiarities of the historical process, adapted and creatively refined the Horde concept of security inherent in the state of Genghis Khan. Instead, Western European countries, and later the United States, formed a concept of security based on the principles laid down by the Westphalian system in the seventeenth century.

The main features of the Horde concept of security (according to G. Chkhartishvili), which is based on strict centralization, sacredness of the ruler's personality and the dominance of privileges over rights, are highlighted. The key features of the Westphalian concept (according to G. Kissinger), which is based on the balance of power, pluralism of positions and the right of nation states to identity, are presented. According to the author, historically Europe has been accustomed to regard its own multipolarity as a guarantee of achieving a balance of power, and Russia and China have formed their geopolitical model in the process of competing for resources over a large area, with fairly fixed boundaries. Currently, the two systems are in Nash equilibrium.

Particular attention is paid to the need to form in Ukraine such a concept of security, which should take into account two specific global concepts and be focused on protecting the interests of our country in a competing bipolar world.

Key words: security, security concept, history, Westphalian system, Horde system, Nash equilibrium, Russia, Europe, USA.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу двох домінуючих у сучасному світі концепцій безпеки. З огляду на тривалу біполярність світу, обумовлену домінуванням Ординської та Вестфальської концепцій безпеки, постає питання про місце України в цій системі виміру.

У процесі дослідження здійснено історичний аналіз виникнення, формування та поширення двох альтернативних концепцій безпеки, що характерні для держав із різною моделлю управління. Розглядаючи причини дезінтеграції Київської держави у XI-XIII століттях, автор підтримує позицію, відповідно до якої навала Хана Батия стала лише одним із факторів занепаду державності. Ключовими ж факторами руйнації Київської держави стали внутрішня боротьба князів та занепад торгового шляху «із варяг у греки».

Обґрунтовано, що Росія, яку ми знаємо, була заснована не в 862 році запрошенням варягів на правління, не в 988 році хрещенням Русі, не Ярославом Мудрим і не Володимиром Мономахом, а в XV столітті, як наступниця держави Чингісхана та подальшому поширила свій вплив на території уламків цієї імперії.

З'ясовано, що Росія та Китай, з огляду на географічне та геополітичне становище й особливості історичного процесу, адаптували і творчо доопрацювали Ординську концепцію

безпеки, притаманну державі Чингісхана. Натомість, західноєвропейські країни, а згодом і США, сформувавши концепцію безпеки, що базується на принципах, закладених Вестфальською угодою у XVII столітті.

Виокремлено основні ознаки Ординської концепції безпеки (за Г. Чхартішвілі), що базується на жорсткій централізації, сакральності особи правителя та домінуванні привілеїв над правами. Наведено ключові ознаки Вестфальської концепції безпеки (за Г. Кісінджером), що базується на балансі сил, плюралізмі позицій та праві національних держав на самобутність. На думку автора, історично Європа привчалася розцінювати власну багатополлярність як запоруку досягнення балансу сил, а Росія з Китаєм формували свою геополітичну модель у процесі змагання за ресурси на великій території, з доволі умовно фіксованими межами. Наразі дві системи перебувають в умовах «рівноваги Неша».

Окрему увагу присвячено необхідності формування в Україні такої концепції безпеки, яка повинна враховувати дві визначені світові концепції та бути орієнтованою на захист інтересів нашої держави у конкуруючому біполярному світі.

Ключові слова: безпека, концепція безпеки, історія, Вестфальська система, Ординська система, рівновага Неша (Nash equilibrium), Росія, Європа, США.